

ў аўтаномнасці ўласнага існавання і пэўнасці межаў уласнага "я" (стан лірычнага героя можа быць пераплецены са станам навакольнага свету да ступені неадрознення таго, хто ж ці што ж з'яўляецца сапраўдным суб'ектам гэтага стану; ці межы яго "я" могуць аказацца залішне пранікальнымі для іншага, што прадстаўляе пагрозу яго аўтаномнаму існаванню – гл., напрыклад, верш "Двойник"), ва ўласнай рэальнасці і субстанцыяльнасці (параўн., акрамя прыкладаў вышэй: *Я призрак, я ничей; Никто и ничей, / Утомлен самым призраком жизни*), у тым, што "я" – гэта "я" (параўн.: *Не он, и не ты, / И то же, что я, и не то же*), у адзінкавасці ўласнага "я" (параўн.: *Пусть только бы в круженье бытия / Не вышло так, что этот дух влюбленный, Мой брат и маг не оказался я...*) і да т. п. – карацей кажучы, можна сумнявацца ў саміх экзістэнцыяльных асновах уласнага быцця. Гэты спосаб мыслення, магчыма, з канфітунага пункту гледжання, і небяспечны⁸, затое ў найвышэйшай ступені творчы, што, дарэчы, было добра адрэфлектавана І.Аненскім, які ў адным з лістоў пісаў: "Сомнение...Бога ради, не бойтесь сомнения... <...> Сомнение и есть превращение вещи в слово, – и в этом предел, но далеко не достигнутый еще нами, – желание стать выше самой цепкой реальности..."

¹ Падучева Е. В. Семантические исследования. М., 1996. С.200.

² Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Три беседы о метатеории сознания // Пятигорский А.М. Избранные труды. М., 1996. С.72.

³ Рябцева Н.К. // Логический анализ языка: Ментальные действия. М., 1993. С.52.

⁴ Конрад Р. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. М., 1985. С.362.

⁵ Рябцева Н.К. // Логический анализ языка: Культурные концепты. М., 1992. С.73.

⁶ Хаця вызначыць набор такіх прапазіцый (ці дакладныя крытэрыі іх вылучэння), наколькі нам вядома, пакуль што не ўдалося.

⁷ Малкольм Н. // Философия, логика, язык. М., 1987. С.262.

⁸ Гл. падрабязней: Минский М. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. М., 1988.

В.І.ДЗЕСЮКЕВІЧ

НАМІНАТЫЎНЫЯ РАДЫ, ДЭСКРЫПЦЫІ І ЦЫТАЦЫІ Ў АПОВЕСЦІ М.А.БУЛГАКАВА "САБАЧАЕ СЭРЦА"

Аповесць "Сабачае сэрца" прыцягвае ўвагу многіх даследчыкаў творчасці М.А.Булгакава. У сучасным літаратуразнаўстве, і ў рускім, і ў замежным, твор атрымаў мноства самых розных трактовак.¹ У артыкуле прапануецца лінгвістычны аналіз тэксту аповесці, у якім твор інтэрпрэтуецца пры дапамозе намінацый цэнтральнага персанажа – прафесара Праэбражэнскага. Перавагі такога спосабу аналізу ўжо адзначаліся: "З прычыны абсалютнай антрапацэнтрычнасці мастацкага тэксту асноўны прадмет адлюстравання мастацкага тэксту – чалавек, з'явы і прадметы, звязаныя з ім, – намінацыі персанажаў, якія ўтвараюць доўгія ланцужкі паўтараў, складаюць тэму апавядання і забяспечваюць звязанасць тэксту. У працэсе аналізу тэксту разгляд намінацый персанажаў (у першую чаргу – у аўтарскай маўленчай структуры) дае багатую інфармацыю".²

Даследчыкамі адзначалася, што тэксты мастацкіх твораў М.А.Булгакава характарызуецца гетэранамінатыўнасцю, гэта значыць вялікай колькасцю рознага тыпу намінацый аднаго героя.³ Мы будзем разглядаць намінацыі прафесара Праэбражэнскага з дыскурсаў аўтара і Шарыка, таму што ўвядзенне "астранёнага" персанажа, яго незвычайнага пункту гледжання, які адлюстраваны ў намінацыях, з'яўляецца асновай аўтарскай задумы. Прапануецца разгледзець намінацыі, згрупаваўшы іх у два наступныя рады.

Рад намінацый Праэбражэнскага ў дыскурсе Шарыка: *гражданин – господин – умственного труда господин – бескорыстная личность – чужак – личность* (ацэначная намінацыя) – *парень* (ацэначная намінацыя) – *личность выдающаяся – первоклассный делега – волшебник, маг и чудесник из собачьей сказки – божество*.

Рад намінацый героя ў аўтарскім дыскурсе: *божество – жрец – пречистенский мудрец – высшее существо – важный песий благотворитель – высокоученый человек*.

У гэтыя рады мы ўключылі толькі прэдыкатныя намінацыі, таму што звяртаем увагу на тое, як асэнсоўваецца дадзены персанаж, якія прыметы і характарыстыкі прылісваюцца яму; такім чынам, нас цікавіць інтэрпрэтацыя

прафесара ў канцэптуальных сістэмах Шарыка і аўтара. Аналіз намінатыўных радоў дазваляе выявіць адрозненні ў ацэнках Філіпа Філіпавіча і яго дзейнасці, дыялог двух уяўленняў аб ім.

Дыялог, паводле Е. Фарына⁴, узнікае, калі пры захаванні той жа тэмы выкавання змяняецца сістэма прэдыкацый. Найбольш паказальнай у гэтым плане з'яўляецца намінацыя *божество*. Дадзеная метафарычная дэскрыпцыя звязвае два намінатыўныя рады, з'яўляецца месцам іх перасячэння. У дыскурсе Шарыка гэта чыста прэдыкатная намінацыя, бо займае пазіцыю выказніка і выконвае функцыю прыпісвання прымет актанта. У аўтарскім дыскурсе дадзеная намінацыя перамяшчаецца ў пазіцыю ідэнтыфікуючай, займае месца актанта. Метафарычная дэскрыпцыя, якая спалучае ідэнтыфікуючы і прэдыкатыўны элементы⁵, у гэтай пазіцыі выконвае функцыю тэмы, аб'екта інтэрпрэтацыі. Такое перамяшчэнне прэдыкатнай намінацыі ў неўласціваю яму пазіцыю дае магчымасць аўтару даць сваю ацэнку, інтэрпрэтацыю як прафесару, так і погляду на яго Шарыка. На асаблівы характар сэнсавых змен у слове і выказванні пры перамяшчэнні з аднаго дыскурсу ў другі звяртаў увагу В.М.Валовынаў: "Уведзеныя ва ўскосную мову... чужыя словы і выказванні "астраняюцца", гаворачы моваю фармалістаў, і астраняюцца менавіта ў тым кірунку, у якім патрэбна аўтару; яны арэчаўляюцца, іх каларытнасць выступае ярчэй, а ў той жа час на іх накладваюцца тоны аўтарскіх адносін – іроніі, гумару і г. д."⁶. У аўтарскім дыскурсе намінацыя пераасэнсоўваецца, пераходзіць з сакральнага у прафаннае, семантызуецца з дапамогай дзеясловаў і дабавачных актантаў: *божество помещалось в кабинете* (дзеяслоў надае рэферэнту намінацыі рысу нерухокасці, характарызуе яго як нежывую істоту, а актант уносіць сэнсавае адценне іроніі), *божество копошилось в извилинах, вооружалось ножиком, резало, напевало* (дзеясловы са зніжанай канатацыяй інтэрпрэтуюць паводзіны, дзейнасць прафесара Прабражэнскага як 'пазбаўленую боскасці').

Булгакаў у аўтарскіх намінацыях уводзіць як бы ўсе іпастасі-дублёры бажаства, звязаныя агульнай семай 'той, хто валодае тайнымі ведамі': *жрец, пророк, врач, царь, маг*⁷ – семантызуе іх з дапамогай дзеясловаў, выяўляючы сутнасць зробленага прафесарам доследу.

Намінацыю *жрец* характарызуюць дзеясловы з семантыкай разбурэння: *разрывать, давить, вырвать, втыкать, ободрать, врезаться, въестся*. Асаблівую ролю адыгрывае дзеяслоў *отвалиться*, значэнне якога прыраўноўвае дзеянні прафесара да дзеянняў вампіра. Архетып ахвярапрынашэння праз ежу ў мастацкім свеце твора Булгакава асэнсоўваецца як злачынства. Такую ж канцэптуалізацыю атрымлівае, такім чынам, дзейнасць прафесара як урача.

Іпастась прарока таксама звязваецца з ежай: *"Набравшись сил после сытного обеда, гремел он подобно древнему пророку, и голова его сверкала серебром"*.

Такім чынам, усе метафарычныя намінацыі ў аўтарскім дыскурсе з'яўляюцца перавернутымі: бажаство становіцца простым смертным, жрэц – вампірам, разбойнікам, злачынцам; прарок, які валодае дарам прадбачання, губляецца, калі бачыць вынік свайго доследу. Апошняя асабліва важна. Прафесар не змог прадбачыць, да чаго можа прывесці яго навуковая дзейнасць. Экспліцытна гэта выяўляецца ў апазіцыі дзеясловаў *получить – получитьсья*:

получил из гипофиза вытяжку
полового гормона

И вместо этого что же *получилось*?

Открытие *получилось*, вы сами знаете – какое.

Канструкцыя з неагентыўным дзеясловам сведчыць пра тое, што прафесар не прадбачыў вынікаў свайго эксперыменту. Адкрыццё канцэптуалізуецца як з'ява, якая не паддаецца кантролю. Сема нечаканасці, неразумення прафесарам зробленага ім адкрыцця выяўляецца экспліцытна пры дапамозе прыслоўя *неожиданно* ("вы ведь, так сказать, *неожиданно явившееся существо*"), а таксама зваротнымі формамі дзеяслова і дзеепрыметнікамі залежнага стану прошлага часу (*человек, полученный при лабораторном опыте*).

Семантика ператварэння, метамарфозы характарызуе не толькі разгледжаныя намінацыі Філіпа Філіпавіча, яна пранізвае ўвесь тэкст твора. Найперш, гэта семантика ключавога дзеяслова, які характарызуе дзейнасць героя, – *омолажываць*, а таксама дзеясловаў, якія адносяцца да *homo faber*. Асабліва гэта дзеясловаў у аповесці заключаеца ў тым, што яны ў актантай рамцы *"із кога-то/получить/сделать/ соорудить кога-то"* пераходзяць у групу дзеясловаў змянення якаснай прыметы, якую складаюць дзеясловы *преображать(ся), превращать(ся), обращать(ся)*. Дзеяслоў *преображать(ся)* прысутнічае толькі як унутраная форма ўласнага імя *Преображенный*, якое звязвае трох асноўных персанажаў:

а) Шарыка: *"Внезапно и ясно почему-то вспомнился кусок самой ранней юности – солнечный необъятный двор у Преображенской заставы, осколки солнца в бутылках, битый кирпич, вольные псы-побродяги."*;

б) Філіпа Філіпавіча (*Преображенного*);

в) Шарыкава. Выпіска з гісторыі Кліма Чугункіна: *"Причина смерти – удар ножом в сердце в пивной ("Стоп-Сигнал" у Преображенской заставы)"*.

Ужыванне гэтай дзеяслоўнай намінацыі *преображать*, якая ў еўрапейскай культурнай традыцыі мае асобыя евангельскія канатацыі, у прымяненні да дадзенага доследу інтэрпрэтуе адкрыццё прафесара і яго дзейнасць як злачынную, як прафанацыю сакральнага.

Семантика ператварэння выяўляецца таксама ў частотных канструкцыях з творным метамарфозы (*молодой человек, оказавшийся женщиной; питомец Полиграфа, не далее как вчера оказавшийся прохвостом*) і ў дзеясловах, якія маюць значэнне змянення прыметы (*поблел, поседел, сгорбился, поправился* і інш.).

Семантыку ператварэння пашыраюць шматлікія метанімічныя канструкцыі, у якіх імёны, якія абазначаюць рэчы, часткі прадмета і цела чалавека, знаходзяцца ў пазіцыі дзеючага суб'екта ці прамога аб'екта: *"Вода в ванной ревели."*; *"Глаза его скосились к шашкам паркета."*; *"В разбитое окно под потолок показалась и высунулась в кухню физиономия Полиграфа Полиграфовича."*; *"Тяжкая дума терзала его ученый с зализаной лоб."*. Аслабленне сувязі паміж часткай і цэлым мае вынікам "ажыўленне" апошняй, наданне ёй здольнасці існаваць самастойна, гэта значыць раўнапраўя з цэлым, жывым. Адпаведна жывое, чалавек у карціне свету Булгакава не захоўваецца ў сваёй цэласнасці. У гэтым плане карціна свету Булгакава падобна да карціны свету Гоголя, што выяўляецца ў семантыцы цытатаў – метафарычных дэскрыпцый у пазіцыі ідэнтыфікуючых. Напрыклад:

"Господи Иисусе, – подумал пес, – вот так фрукт!" На голове у фрукта росли совершенно зеленые волосы, а на затылке они отливали в ржавый табачный цвет, морщины расплзались на лице у фрукта, но цвет лица был розовый, как у младенца.... На борту великопнейшего пиджака, как глаз, торчал драгоценный камень.

Становячыся ідэнтыфікуючай, намінацыя *фрукт* спалучае прамое і метафарычнае значэнне і атыясамлівае чалавека і нежывы прадмет. Гэта значэнне ўзмацняецца пры дапамозе ўжывання прыметнікаў, якія абазначаюць колеры, больш уласцівыя плоду, чым чалавеку, а таксама манеры "астранення", у якой напісаны твор. У манеры "астранення" кожны аб'ект разглядаецца дэталёва, падрабязна апісваецца знешні выгляд яго частак, што можа прыводзіць да ўспрымання яго як нежывога.

Характэрнай асаблівасцю метафарычных дэскрыпцый у тэксце твора з'яўляецца іх цытатнасць – перамяшчэнне з дыскурсу аднаго героя ў дыкурс другога героя ці аўтара. Акрамя прааналізаванай намінацыі *божество*, прыкладам такога перамяшчэння могуць быць намінацыі *маг, кудесник, чародей*, якія з дыскурсу пацыента пераходзяць у намінацыі *волишебник, маг и кудесник из собачьей сказки* ў дыкурсе Шарыка. Гэта рыса пэўным чынам характарызуе тып тэксту – наданне кожнаму дыкурсу вялікай ступені самастойнасці дае мажлівасць аўтару скрыць свой пункт гледжання, паказваючы яго, як і ўсе іншыя, у іранічным плане. Патэнцыяльная дыялагічнасць, уласцівая тэкстам такога тыпу, выяўляецца ў дадзеным творы не толькі праз дыялог дыскурсаў герояў, але і праз дыялог з "папярэднім культурным кантэкстам". Разгледжаная цытата *фрукт*, а таксама "механізм" такога цытавання, выконваюць у тэксце яшчэ адну функцыю – з'яўляюцца алюзіяй на

фрагмент паэмы "Мёртвыя душы"; гэта пашырае сэнсавую прастору тэксту і выяўляе яго дыялог з адным з самых прэцэдэнтных для М.А.Булгакава твораў: "Очарованный проситель возвращался домой чуть не в восторге, думая: *"Вот, наконец, человек, каких нужно побольше, это просто драгоценный алмаз!"* Но ждет проситель день, другой, не приносят дела на дом, на третий тоже. Он в канцелярию, дело и не начиналось; он к драгоценному алмазу..." (Параўнайце са словазлучэннем "драгоценный камень" у прыведзеным урыўку з аповесці "Сабачае сэрца". Пра тое, наколькі важным для Булгакава з'яўляецца гэты фрагмент, сведчыць алюзія ў рамане "Майстар і Маргарыта" – словы, якія часта ўжывае Кароўеў пры зваротах, напрыклад, пры звароце да фіндырэктара Рымскага: "Алмаз вы наш небесный, драгоценнейший господин директор").

Аналіз намінацый цэнтральнага персанажа твора дазваляе:

1. Прачытаць канцэптуальную інфармацыю, якая заключана ў творы, – умяшанне ў натуральны, устаноўлены Богам, ход развіцця чалавека і, шырэй, грамадства – гэта злачыства.

2. Выявіць некаторыя элементы моўнай карціны свету аўтара: а) аслабленне сувязі паміж часткай і цэлым, самастойнае існаванне частак; б) апрадмечванне, арэчаўленне жывога, што мае вынікам нерасчлянёнае, амбівалентнае ўяўленне пра жывое і мёртвае.

Асноўнай з'яўляецца семантыка ператварэння, страчвання дакладна акрэсленай мяжы паміж жывым і мёртвым, добром і злом. Гэта дазваляе змадэліраваць прастору твора на перасячэнні процілеглых пачаткаў (кватэра прафесара знаходзіцца на перасячэнні *Пречистенского переулка* і *Обухова*. У семантыцы гэтых тапонімаў адбываецца працэс ажыўлення ўнутранай формы, і кожны з іх звязваецца адпаведна з Шарыкам і Шарыкавым), стварыць неадназначны вобраз вучонага і паставіць у цэнтр твора-эксперымента ідэю ператварэння сакральнага ў прафанае. Падобнае да гэтага мадэліраванне прасторы стане характэрнай рысай наступных твораў М.А.Булгакава, у тым ліку і рамана "Майстар і Маргарыта".¹⁰

3. Ахарактарызаваць некаторыя асаблівасці тыпу тэксту: самастойнасць дыскурсаў, устаноўка на тып тэксту, больш уласцівы драматычнаму твору; а таксама выявіць яго дыялагічнасць, накіраванасць да шырокага культурнага кантэксту.

Такім чынам, вынікам аналізу намінацый з'яўляецца адно з магчымых прачытанняў твора М.А.Булгакава "Сабачае сэрца".

¹ Гл.: Михаил Булгаков: Современные толкования. К 100-летию со дня рождения: Сборник обзоров. М., 1991.

² Интерпретация художественного текста. Под ред. М.И.Гореликовой. М., 1984. С.11.

³ Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. М., 1977. С.307. Класіфікацыя тыпаў намінацый узятая з гэтай жа крыніцы.

⁴ Фаріно Е.ж. Как и что сообщается или оспаривается высказыванием // Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1994. №3. С.40 і далей.

⁵ Добжинская Т. Метафорическое высказывание в прямой и косвенной речи // Теория метафоры. М., 1990. С.463 і далей.

⁶ Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. Л., 1930. С.129.

⁷ Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936. С. 59 і інш.

⁸ Гэтую праблему раскрывае А.Вежбіцка ў артыкуле: А. Вежбіцка. "Дескрипция или цитация?" // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.13. Лингвистика и логика (проблемы референции). М., 1982.

⁹ Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1993. №4. С.5.

¹⁰ Лотман Ю.М. Заметки о художественном пространстве // Труды по знаковым системам. Вып.720. Тарту, 1986.

А.М.ЛАПКОЎСКАЯ

СІСТЭМНАСЦЬ ТЭРМІНАЎ БЕЛАРУСКАЙ БАТАНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Адно з галоўных патрабаванняў да тэрмінаў заключаецца ў тым, што яны павінны быць сістэмнымі. Вывучаемы аб'ект, як правіла, суадносіцца з раней вывучанымі аб'ектамі, якія знаходзяцца ў тым жа паняццёвым радзе лагічнай схемы навукі, гэта значыць у адной сістэме. У выніку новае паняцце з'яўляецца абумоўленым пэўнай сістэмай, якая існавала яшчэ дагэтуль. Таму істотна, як падкрэсліваў А.А.Рэфармацкі, каб тэрмін быў "семантычна парадыгматычным, гэта значыць у кожнай тэрміналогіі суаднесены (і абавязкова суаднесены, калі ён тэрмін) з тымі ці іншымі паняццямі."¹